
Д

Декоративне різьблення Острозького осередку XIV – першої половини XVII століття

До середини XVI ст. на теренах Острожчини, як і на всій Західній Україні, тривимір-на станкова скульптура не набула великого поширення, що було пов'язано з православною традицією не робити об'ємних зображень. Переважало декоративне різьблення, яке служило для оздоблення архітектурних деталей замків, оборонних башт та церков. У замку князів *Острозьких* – Вежі Мурованій XIV-XVI ст. – збереглось два кам'яні готичні портали, які за стилем різьбленого декору можна датувати XIV століттям. Портал однієї з кімнат другого поверху замку, так званої “скарбниці”, декорують барельєфні плетінчасті орнаменти, а портал великої зали прикрашають виті по спіралі колонки. Мотиви спіралі та плетінки були одними з найбільш поширених у декоративних орнаментах доби середньовіччя, оскільки головним елементом побудови цих орнаментів є символи вічності – спіральні і переплетені лінії, що не закінчуються і не мають початку. У свідомості середньовічної людини вони сприймалися як знак нескінченності. За вдалим висловом О. Шпенглера, орнамент – це не “графантасії” стародавніх майстрів, він є символічним виразом світовідчуття і знаходить собі відгук у людях виключно однієї культури. Середньовічні орнаменти символічно втілювали домінанту тогочасного світовідчуття, скерованого на досягнення надприродного трансцендентного вічного світу. Тому й основою їх композицій були символи вічності

– нескінченні переплетення ліній. Традиція символічного знака, як елемента декору, була успадкована українським мистецтвом із візантійського та західноєвропейського мистецтва.

Часто в декоруванні середньовічних замків використовували також зображення звірів. Інтерес до тваринного світу в художній свідомості середньовіччя пояснюється не тільки частими безпосередніми контактами людини з цим світом, а й тим, що тварини в багатьох художніх культурах виступали як засіб моделювання тридільної структури всесвіту.

На фрагменті кам'яної плити XIV ст., яка походить із замку в с. Новомалині біля Острога, бачимо зображення дракона. Вхід до замку охороняв кам'яний лев XVI ст. У зображенні звірів відчувається прагнення до наївного натуралізму та експресивності готики. Уторовано перебільшена кожна деталь зображення: широко відкрита паща, великі гострі зуби, розставлені пальці лап із кігтями – усе повинно було наводити жах, а нині приваблює своєю виразністю.

Декоративним різьбленням на камені була оздоблена замкова *Богоявленська церква*, зведена за однією з версій у XV ст. князем Василем Федоровичем (який був похований у ній у 1453 р.) і дещо перебудована у першій чверті XVI ст. Костянтином Івановичем Острозьким. Кам'яний готичний декор храму XV – початку XVI ст. можна було бачити на порталах та вікнах церкви до початку її перебудови в 1886 році. Перед початком перебудови храм був сфотографований острозьким фотографом Мартвіхом і детально описаний

професором В. Лушкевичем у статті про руїни *Богоявленської церкви* (1886). Учений зробив реконструкцію західного фасаду храму, який зберігся найбільше. Скромний перспективний портал головного входу значно збагачували дві бічні виті півколонки, вставлені в цегляні стіни. У краєзнавчому музеї Острога (замку князів *Острозьких*) зберігається кам'яний блок із фрагментом виті колони, який може походити як із замку, так і з *Богоявленської церкви*, а також фрагмент колони XV ст., декорованої рідко розташованими канелюрами та різьбленими листками аканту в нижній частині колони. В інвентарній книзі музею, яку вело *Братство ім. князів Острозьких*, є запис священника М. Тучемського про те, що у 1914 р. до музею надійшли “орнаменти кам'яні: 4 великих блоки з дверей Богоявленського собору в Острозі, часів князів Острозьких. Викопані у дворі князів Острозьких XVII ст.”. Кожна з витих колонок portalу, підіймаючись вгору, відгалужувала від себе півциркульну гілку, яка, оббігаючи спочатку арку portalу, з'єднувалась із протилежною гілкою на зразок готичного гостролукого вімпергу, увінчаного квіткою. Нижче від квітки був розміщений гербовий картуш, на якому вирізьблений герб *Острозьких*, що, на думку В. Лушкевича, свідчило про належність церкви Костянтину Івановичу Острозькому. Бічні колонки, продовжуючись вгору, на рівні квітки завершувались капітелями, які служили опорою для прямокутного поля, обведеного профільованим обрамуванням. Чи було заповнене це поле – написом, мозаїкою або іконою – сказати нині важко. Це прямокутне поле служило з'єднуючою ланкою portalу із стрілчастим вікном. Мотив дуже вдалий і незвичайний в архітектурі того часу. Стільниця вікна просто зливається з верхнім обрамуванням поля, поєднуючи в одну цілість портал і готичне вікно на головній вісі фасаду. На думку В. Лушкевича, портал Богоявленського храму найбільше наближує-

ся до portalу початку XVI ст. в краківському колегіумі, що є входом до так званої *Stuba communis* давнього правління Ягеллонського університету. Знайдемо тут подібний мотив закручених по спіралі колонок, оздоблених валиками, але більш багато розчленованих. Центральне вікно західного фасаду Богоявленської церкви обрамлене, як і портал, тонкими витими колонками і розділене по вертикалі кам'яною профільованою опорою на дві арки, над якими вміщено кам'яну розетку. Подібне декорування мають вікна на південному фасаді та на апсидах цього храму, а також вікна Троїцької церкви XV ст. в с. Межирічі біля Острога. Мотив розетки (троянди) був запозичений із західноєвропейських готичних храмів. Стилізоване зображення троянди над головним порталом храму було характерне для готичних соборів і мало багатозначну символіку. Королева квітів – троянда була символом небесної цариці Богородиці. Пелюстки квітки символізували собою чисті душі праведників, що потрапили в рай. Чимало деталей архітектурного декору храму мали символічне значення, “вищий зміст”, сприймалися не самі по собі, а як символ вищого надприродного світу.

Значний розквіт зодчества в Острозі сприяв розвитку тісно пов'язаного з ним декоративного оздоблення споруд. В останній чверті XVI ст., за часів правління *В.-К. Острозького*, його головна резиденція – Вежа Мурована – отримала нове ренесансне декорування. Про те, що в замку велись оздоблювальні роботи, свідчить лист *В.-К. Острозького* від 2 липня 1599 року до Севастіана Любомирського, у якому йдеться про мрамур “до муру острозького”, який добували у м. Спіші в Татрах. У листі князь просив дозволити мулярові Миколаю виламати і витесати камінь. Суворі готична архітектура замку збагатилась новим ренесансним декором, що було пов'язано з амбіційними планами князя: ренесансний вигляд резиденції

свідчив про високий культурний статус його володаря. Залишилось кілька кам'яних різьблених плит від оздоблення замку, які, очевидно, були знайдені під час його реставрації в 1914-1916 роках. На одному із збережених фрагментів вирізьблені геометричні фігури, на іншому – зубчастий орнамент, на інших блоках – маскарон, виноградна лоза, розетка, вазон, герб *Острозьких*. Отже, в оздобленні замку використовувалась геральдична символіка, а також мотиви, пов'язані з християнськими символами. Особливо цінними в цьому плані є фрагмент порталу, оздоблений орнаментом з іоніків та виноградною лозою (виноградна лоза – символ Христа), а також велика кам'яна розетка яка, зважаючи на її розміри і вагу, навряд чи могла служити для оздоблення склепіння, а, очевидно, мала якусь опорну функцію. Виноградну лозу і троянду майстер зобразив реалістично.

Під час реставрації замку в 1914-1916 рр. в одній із кімнат верхнього поверху місцевими майстрами був вирізьблений портал, проект якого, очевидно, зробив, спираючись на збережені фрагменти, керівник реставрації – архітектор Володимир Леонтович.

На початку XVII ст. відбувається перебудова св. Троїцького монастиря в с. Межирічі біля Острога на кошти *Януша Острозького* (сина Василя-Костянтина), який у 1606 р., а за іншими відомостями в 1610 р., або 1612 р., віддав монастир католицькому ордену францисканців. Вівтарна частина храму, а також нові монастирські корпуси, оздоблюються ренесансним декором, пов'язаним із релігійною символікою. Зірчасті склепіння монастирської трапезної та малого (теплого) храму Богородиці Виховання в північному корпусі й приміщення колишньої бібліотеки в південному корпусі монастиря прикрашено ліпними нервюрами. Спираючись на консолі, які позначають п'ять склепінь, вгорі нервюри сходяться до прямокутної рами, декорованої іоніками. У центрі рами скомпону-

вано соковиту розетку. В окремих келіях та в коридорі збереглися ліпні восьмикутні зірки, які прикрашають центри склепінь.

Особливим декором відзначалась центральна апсида храму. Її склепіння також прикрашають ліпні нервюри, що сходяться на прямокутній рамі з розеткою. На певній відстані від розетки з двох сторін розміщені ліпні восьмикутні зірки, у яких гострі кути чергуються із заокругленими. У заокруглених кутах вставлені рельєфні голівки херувимів, у гострих – зображення маленьких зірок. Посередині одного восьмикутника – рельєфне зображення сонця з 16 променями, у центрі якого зображення Св. Духа у вигляді голуба. Посередині іншого – зображення Бога-Саваофа. Сонце – це алегорія Христа, зірки – святих, троянда – Діви Марії. У цьому випадку бачимо виявлення християнського середньовічного символізму, згідно з яким природа є символом божества, яке синтезувалось із твердженням ренесансного пантеїзму, що природа є втіленням божества. Воєдино зливались ренесансне преклоніння перед красою видимого світу і середньовічне благоговіння перед божественною силою, яка його створила.

Вхід до кожного монастирського корпусу акцентований урочистим порталом, в оздобленні якого поєднуються середньовічні, ренесансні та барокові елементи, що несуть загалом не релігійний, а світський характер. Портал являє собою ренесансний портик, утворений двома пілястрами, перекритими архітравом, фризом і карнизом, над яким розміщений розірваний фронтон, увінчаний картушем із гербом *Острозьких*. Фриз розділений на 6 тригліфів і 5 метоп, крайні метопи декоровані концентричними колами, середні – розетками, у центральній метопі – зображення маскарона. Навколо арочного отвору – плетінчастий орнамент, подібний до плетінки на порталі XIV ст. в замку князів *Острозьких*. У трикутниках над аркою вписані

рельєфні квіти, подібні до ромашок, від яких в боки відходять широкі листки. Пілястри поділяються на три частини, верхня оздоблена канелюрами, середня просто гладка, нижня прикрашена орнаментом. Високі постаменти, на які поставлені пілястри, також не декоровані.

Вікна оборонних башт, якими закінчуються корпуси, оздоблені наличниками з кам'яних прямокутних плит, увінчаних лучковими або трикутними профільованими фронтонами, декорованими орнаментом з іоніків. Стільниці вікон являють собою кам'яні горизонтальні плити, також оздоблені іоніками.

Ренесансним декором прикрашені наріжні башти оборонних стін монастиря. Кути другого ярусу башт оздоблені рустами з тиньку. Аттік розчленовано карнизами та пілястрами, між якими розміщені круглі отвори для освітлення горища башт. А завершення аттику подібне до корони, яку утворюють квадратні в перетині стовпчики, перекриті пірамідальними дашками і з'єднані волютами. Оборонні мури монастиря мають декоративне завершення, в якому зубці типу "хвіст ластівки" чергуються з напівовальними зубцями. Невелика висота і ширина зубців (0,9 x 0,45 м) та відсутність бойового ходу біля них зсередини мурів свідчать про те, що вони мали чисто декоративний характер. Ренесансним декором оздоблений навіть високий комин так званої печі *Януша*. По всій висоті його розчленовують 6 карнизів, а верхня частина складної конфігурації оздоблена різьбленими пілястрами і завитками. Отже, загалом декоративне різьблення Троїцького монастиря носило ренесансний характер, збагачений у храмі середньовічною церковною символікою. Розірваний фронтон із гербовим картушем був ознакою бароко.

Важливою пам'яткою ренесансної архітектури є *Острозька синагога*, архітектура якої відрізнялася від типових єврейських храмів того часу. Шість кам'яних струнких

восьмикутних колон, що підтримують нервюрні цегляні склепіння, розділяють синагогу на три нефа, яким відповідають три вікна на кожному фасаді храму. Капітелі колон оздоблені рядом вирізьблених листків аканту, над якими розміщений ряд овальних листочків, а в трикутниках, що утворились між колоною та перекриваючою її прямокутною плитою, вирізьблені стилізовані шестипелюсткові квіти. Бічні стінки каміну декоровані волютами, на яких вирізьблені листки аканту.

Очевидно, різьбленим декором був оздоблений *острозький фарний костел* Успіння Пресвятої Діви Марії, відреставрований за кошти *В.-К. Острозького* в 1582 р. від часів зруйнування його татарами в 1452 р. (він не зберігся в первісному вигляді). Після смерті *Януша Острозького* 1620 р., за правління *Анни-Алоїзи Ходкевич*, в Острозі процвітала католицька архітектура, але її пам'ятки також не дожили до наших днів. У XIX ст. були розібрані костел в ім'я Францішека Ксаверія та Ігнатія Лойоли в монастирі єзуїтів та колегіум нобіліум, у якому з 1779 р. розміщувався кармелітський монастир. Малюнки і світлини цих храмів свідчать, що їх фасади були розчленовані пілястрами коринфського ордеру, едікулами та вікнами, оздобленими різьбленням раннього барокового стилю.

Про кам'яний декор костелів кінця XVI – початку XVII ст. може свідчити різьблення на двох порталах із костелу Іоана Предтечі м. Ізяслава, що був заснований князем *В.-К. Острозьким*. На пілястрах одного з порталів вирізьблені стилізовані зображення пальметок і кіл із променями, подібних до сонця або багатопелюсткової квітки. На пілястрах іншого порталу, які увінчуються іонійськими капітелями, вирізьблені рослинні орнаменти, виконані технікою контррельєфу, заглибленого в каміння. Це хвилясті гілки з листочками та пуп'янками. Над архівольтом арки – зображення херувимів, голови яких ви-

різьблені майже в повному об'ємі, а крила – в низькому барельєфі, що ледь виступає над площиною тла.

Характерною ознакою ренесансної архітектури є декоративне оздоблення оборонних башт, увінчаних, наче коронами, пишними аттиками. Жодне місто України не має таких шедеврів ренесансної оборонної архітектури, як Острог – це Кругла (Нова), Луцька та Татарська башти XVI століття. Вони зводились під керівництвом іноземних архітекторів, серед яких найбільш відомий італієць П'єтро Сперендіо, що став громадянином Острога з 1591 р. (до того проживав у Тернополі та Львові). Крім нього, у документах кінця XVI – початку XVII ст. дослідники виявили ще чимало інших імен острозьких зодчих. В *акті 1603 р. розподілу володінь князів Острозьких* згадуються муляри: Петро, Павло, Яків та Ян, у списку парафіян *острозького костелу* 1622 р. – Шимон, Давид, Войцех, Ярош, Андріс, у записках 1630 р. виявлено згадку про архітектора Севастіана. Очевидно, ці майстри були й авторами декоративного оздоблення споруд, зразки якого могли брати з італійської та польської архітектури XVI століття.

Кругла (Нова) башта, зведена, очевидно за часів К. І. Острозького в першій чверті XVI ст., наприкінці XVI ст. була оздоблена ренесансним аттиком, який складається з ряду навісних бійниць – машикулей, аркатурного поясу та зубців. Подібні декоративні пояси з глухих арок, що подекуди прорізані бійницями, були характерні для оборонних і світських споруд того часу і більш ранніх; бачимо їх, наприклад, на в'їзній надбрамній башті Луцького замку, на домі Острозьких у Ярославлі.

В останній чверті XVI ст. в Острозі створилась власна школа оборонної архітектури, характерними рисами якої було не тільки особливе вирішення плану і об'ємно-просторової конструкції башт, що склада-

лись з овальної та прямокутної частини, але й особливе декорування цих споруд триярусними аттиками, увінчаними фігурними зубцями і колонками з пірамідальними завершеннями. Найбільш яскравим прикладом є аттик Луцької башти. Три профільованих карнизи відділяють його від решти об'єму башти і розділяють на 3 яруси. По вертикалі аттик розчленований витонченими пілястрами, які, підіймаючись до третього ярусу, розділяють фігурні зубці й увінчуються пірамідками. На головних (східному та західному) фасадах Луцької вежі аттик прикрашають різьблені троянди, розміщені на фігурних зубцях. Особливо парадним був аттик східного фасаду, який виходив на місто. У другому ярусі, по діагоналі від розеток, були вирізьблені гілки аканту, а під ними, в першому ярусі – глухі арки. Можна гадати, що подібні аттики могли мати зведені одночасно Татарська вежа в Острозі та Луцька вежа в Дубні, які збереглися фрагментарно. Від аттику Татарської вежі залишився лише нижній ярус, розчленований пілястрами.

Подібна до цих веж за своєю архітектурою башта в замку князів *Острозьких* у Старокостянтиніві. Тільки аттик у неї дещо простіший, він складається з поясу бійниць, розділених пілястрами, і завершується трикутними фігурними зубцями.

Оборонні стіни замку князів *Острозьких* у Старому Селі оздоблені аркатурним поясом, а аттик південної вежі декорований складним орнаментом вже не з ренесансних, як в попередніх баштах, а із барокових елементів. Оборонні стіни замку будувались у 1584-1589 рр., за часів *В.-К. Острозького*, а декоративний аттик над південною вежею – на початку XVII ст., за часів князів Заславських. Не бачимо в ньому чіткого розчленування на горизонтальні яруси – вертикальні і горизонтальні елементи композиції плавно перетікають один в другий. Між пілястрами розміщений складний рельєфний орнамент з

овалів та волют, що закінчуються спіралями. Аттік завершується вже не зубцями, а волютами, пілястри увінчуються кулями та витягнутими пірамідами. Складна композиція декору, в яку вже включені барокові елементи (волюти, спіралі), свідчила про утвердження нового стилю.

Література: Александрович В. Г. Мистецьке середовище Острога епохи академії (1576-1636) // Острозька давнина: Дослідження і матеріали / Відп. редактор І. З. Мицько. – Вип. 1. – Львів, 1995. – С. 59-68; Його ж. Один із будівничих Острога // Жовтень. – 1985. – № 3. – С. 134; Бондарчук Я. В. Взаємодія світоглядних засад середньовічної греко-візантійської та західноєвропейської ренесансної духовності в пам'ятках оборонного зодчества Острозького осередку 2-ї пол. XVI – 1-ї пол. XVII ст. // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2001. – Вип. 6. – С. 16-20; Її ж. Острозький Богоявленський собор XV-XVI ст. Синтезування світоглядних засад греко-візантійської та західноєвропейської культури доби середньовіччя та Відродження // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Матеріали VIII міжнародної конференції. – Луцьк, 2001. – С. 113-115; Годованюк Е. М. Два храма Волини XV века // Архитектурное наследие. – 1979. – С. 80-85; Її ж. Замок в Остроге. Автореферат на соискание ученой степени кандидата архитектуры. – Ленинград, 1970. – С. 1-16; Її ж. Надвратные башни городских укреплений в Остроге и Дубно // Строительство и архитектура. – Киев, 1969. – С. 33-36; Її ж. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина: Дослідження і матеріали / Відп. редактор І. З. Мицько. – Вип. 1. – Львів, 1995. – С. 40-57; Логвин Г. Н. Архитектура XIV – 1-ї пол. XVI ст. // История украинского искусства. – Киев, 1967. – Т. 2. – С. 44-45; Його ж. По Україні. – Киев, 1967. – С. 190-193; Могитич І., Вуйцик Є. Пам'ятка архітектури XVI ст. Татарська башта в Острозі Рівненської обл. Комплексні пошуки. Исторична довідка. – Львів, 1985. – С. 5; Нариси історії архітектури Української РСР. – Київ, 1957. – С. 87-88, 90-91; Нельговський Ю. П. Архитектура 2-ї пол. XVI – 1-ї пол. XVII ст. // История украинского искусства. – Киев, 1967. – Т. 2. – С. 73; Його ж. Ренесанс в архітектурі України XVI – 1-ї пол. XVII ст. // Українське мистецтво в міжнародних зв'язках. – Київ, 1983.

– С. 42-53; Його ж. Скульптура та різьблення 2-ї пол. XVI – 1-ї пол. XVII ст. // История украинского искусства. – Киев, 1967. – Т. 2. – С. 131, 138-139; Овсійчук В. А. Українське мистецтво XIV – 1-ї пол. XVII століття. – Київ, 1985. – С. 29-33, 80-81; Його ж. Українське мистецтво др. пол. XVI – п. пол. XVII століття. – Київ, 1985. – С. 34-35; Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Киев, 1980. – С. 117-123; Присяжний К. В., Майорчук М. Г. Пам'ятка архітектури: собор Богоявлення в Острозі. Пояснювальна записка до паспорта упорядкування фасадів. – Львів, 1983. – С. 1-4; Ричков П. А. Католицькі храми і монастирі Острога // Матеріали I-III науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900-річчя”. – Сокаль, 1992. – Ч. 2. – С. 16-21; Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – Київ, 2005. – С. 77; Халецький О. В. Вежа Мурована Острозького замку XIV-XVI ст. як “симптом” культурно-історичної ситуації 1368 р. // Матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій “Острог на порозі 90-річчя”. – Сокаль, 2000. – С. 247-248; Gąbarowicz M. Studia renesansowe nad dziejami kultury artystycznej późnego Renesansu w Polsce. – Toruń, 1962. – S. 156-157; Luskiewicz W. Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1886. – Т. 3. – Z. 3. – S. 67-92.

Ярослава Бондарчук

Дерманський Культурно-освітній осередок

Знаходився в *Дерманському Свято-Троїцькому монастирі* (тепер с. Дермань Здолбунівського р-ну Рівненська обл.). Розташований недалеко від Острога, Дермань був резиденцією князів *Острозьких*, підтримував з Острогом тісні зв'язки, зокрема, і культурні. Тому створення ОА та Острозького культурно-освітнього гуртка відобразилось на житті *Дерманського монастиря*. Призначення князем В.-К. Острозьким справцею монастиря у 1575 р. *І. Федорова*, на думку *О. Фотинського*,